

Ольга МАЛЬКО,

учитель української мови та літератури,
спеціаліст вищої категорії ЗОШ І–ІІІ ст.,
учасник Всеукраїнського конкурсу
«Учитель року – 2007» у номінації
«Українська мова та література»,
сmt. Кочеток, Чугуївський р-н,
Харківська обл.

Ідентифікаційне вікно:

Підсистема — навчальний процес

Вид інформації — методична

Вид документа — практична рекомендація

Шифр документа — 10.09.00.78.2.05

Призначення — вчителю української літератури

Практична рекомендація

Творчі завдання на уроках української літератури

Класифікація за КМІ (класифікатор методичної інформації)

Методика урочного викладання предмета / Навчально-методичні засоби // Українська література / Основна школа / 5 клас

Література — мистецтво слова, саме тому головне завдання викладача цього предмета полягає в розкритті багатства і безмежних виражальних можливостей художнього слова, у вихованні в учнів «чуття мови», актуалізації прагнення невпинно збагачувати і розвивати власну мову.

Зрозуміло, що кінцевою метою усього навчально-виховного процесу є формування активної, творчої особистості, здатної до плідної праці в різних сферах суспільного життя. Цілком очевидно, що риси такої особистості мають формуватися в школі (зокрема, на уроках української літератури).

Допомогти вирішити це складне завдання мають вправи творчого характеру. Це пов'язано з тим, що *творчість* — найвища форма активності і самостійної діяльності людини. При цьому виникає новий продукт, якого раніше не існувало, в нашому випадку — нове висловлювання, усний малюнок, ілюстрація.

Отже, завжди, коли учень, виконуючи завдання, знаходиться в стані пошукової діяльності, ми можемо говорити про елементи творчості.

Розвиток зв'язної мови учнів на уроках української літератури

Складання плану

Працювати над планом — це значить осягати зміст того, що читаєш, вивчати побудову твору, вникати в його мову і образи. Таким чином, складаючи план, учні вичленовують з тексту найважливіші узагальнюючі смислові одиниці, які становлять його логічну структуру. Природно, що виконання цього завдання вимагає активної *мислительної* діяльності, яка реалізується у розвитку засобів логічної зв'язності.

Безперечно, рівень досвіду школярів 5 класу зумовлює їх здатність користуватись такими видами узагальнення як *придумування заголовків до певних частин твору*. Це є основою для роботи зі складання планів у формі називних речень. Цей план характеризується стислістю, а пункти його лише визначають назву завершених частин твору, не вказуючи на дію. Таким планом користуємося після набуття навичок складання планів розповідними та питальними реченнями. Краще усвідомити особливість цієї роботи допоможе учням зіставлення з планом, у якому пункти подані у формі розповідних речень.

Візьмемо для прикладу план уривка «Улюблену ялинку зрубано» (М. Коцюбинський «Ялинка»):

План у формі розповідних речень:

1. Василько з батьком йдуть у сад.
2. Здалека зеленіє ялинка.
3. Яким рубає деревце.
4. Василько болісно переживає за ялинкою.

План у формі називних речень:

1. У саду.
2. Зелена ялинка.
3. Деревце зрубано.
4. Болісні переживання Василька.

Отже, використовуючи порівняння, у якому асоціації за схожістю і контрастом допомагають встановити подібні і відмінні ознаки, учні переконуються, що за змістом ці два пункти однакові, але форма висловлення думок різна (план у другій колонці стисліший, а його пункти лише називають предмет або дію).

Характер текстів художніх творів, що вивчаються в 5–6 класах, дає можливість ознайомити учнів з цитатним планом. Зокрема, у 5 класі після виразного читання уривка «Ранок у лісі» М. Коцюбинського перед учнями ставимо завдання навчитись складати цитатний план. (Учитель пояснює, що *цитата* — це точний вислів з якогось твору, що вона в короткій формі дуже влучно висловлює глибоку думку, характеризує предмет чи подію, тому вона може бути пунктом плану, а цитатний план завжди картинний, емоційний.)

Пропонуємо учням скласти план уривка «Ранок у лісі» у формі розповідних речень. При цьому, враховуємо ті труднощі, які треба перебороти молодшим підліткам, працюючи над пейзажним малюнком. З цією метою, шляхом запитань, учитель допомагає виділити з тексту ті образи, які могли б виконати функцію словесних центрів для формування пунктів плану в логічній послідовності.

Після того, як план у формі розповідних речень складено, учні відшуковують у тексті уривка такі вислови, які найбільше відповідали б послідовно кожному пунктові плану. Для допомоги їм ставляться такі питання:

- Якими словами з твору можна замінити перший пункт плану?
- Прочитайте рядки, в яких говориться, що небо змінює свої барви. Якими словами твору можна сказати, що в лісі все прокинулось?

Обидва плани учні записують у зошиті в дві колонки:

Ліс спить перед сходом сонця.	«Ліс ще дрімає в передранішній тиші».
Небо починає змінювати свої барви.	«З синім небом уже щось діється».
У лісі все живе покинулось.	«Стрепенувся врешті ліс і собі заграє».
З'явилася сарна.	«На галявину вискакує з гущавини сарна».
Прокинувся заєць.	«Полохливий заєць».
Сонце зійшло.	«Ринуло від сходу ясне проміння».

У зошиті учні записують: «Для того, щоб скласти цитатний план, необхідно поділити художній твір на частини; з кожної з них дібрати стислий, однак влучний вислів, що виражає зміст всієї частини і записати ці вислови (цитати) у формі плану». При цьому варто застерігти учнів від того, щоб при складанні цитатного плану вони не захопилися тільки образністю вислову, «красивими словами»: уникнути цього можливо, дбаючи про точність вираження думки.

Отже, складання плану у 5 класі варто розпочати з найпростіших завдань:

1. Виділити з казки «Названий батько» ту частину, якій можна дати заголовок «Життя старших братів» і прочитати її.

2. Поділити казку «Фарбований Лис» І. Франка¹ на закінчені за змістом частини і дати їм назви:

- а) «Хвастощі Лиса Микити»;
- б) «У бочці з фарбою»;
- в) «Фарбований Лис на троні»;
- г) «Впізнали злодія».

3. Колективно скласти план до твору на одне з прислів'їв «Сім раз відмір, а раз відріж», «Вчення світ, а невчення — тьма» тощо.

Ознайомлення з епітетами

Зауважимо, що саме поняття у словесному формуванні подається лише після того, як учні ознайомились з матеріалом практично. При цьому учні легко засвоюють сутність понять і термінів. Таким чином, враховуючи вікові особливості п'ятикласників, від них вимагається тільки усвідомлення епітета, вираженого прикметником.

Працюємо над конкретними прикладами, взятими з вірша В. Сосюри «Люблю весну». На великому аркуші паперу виписуємо рядки поезії з пропущеними епітетами:

*Люблю весну, та хто її не любить,
Коли життя цвіте, як... сад.
І, мов у сні, шепочуть листя-губи,
І квіти шлють ... аромат*

*Люблю весну, та хто її не любить,
На цій ..., ... землі!*

¹ Інформаційний паспорт на тему «Літературні казки» Л. Нікітченко дивіться у журналах «Інформаційне забезпечення навчального процесу» № 6 та «Нові надходження» № 6 за 2014 рік.

Які слова пропущені у цих рядках? Що допомагає краще уявити слова «пишний», «солодкий», «чудесний», «радісний»?

Пояснюємо учням, що пропущені епітети (кілька учнів повторюють це слово). Даємо визначення епітета (кілька учнів повторюють це слово). Даємо визначення епітета за підручником, учні переписують його в зошити.

Для кращого усвідомлення ролі епітета в образному висловлюванні думок проводимо *бесіду*, в якій використовуємо життєвий досвід учнів. Її можна провести за такими запитаннями:

- Яке сьогодні небо?
- А влітку, коли ясний день?
- А який вигляд він має під час «золотої» осені?
- Які зараз поле, луг?
- Які вони ранньою весною?
- Як дме вітер пізньої осені, зимою?
- Який у вас буває настрій, коли ви одержуєте хорошу оцінку на уроці, виграєте в спортивному змаганні?

(Найкращі відповіді записуємо на дошці, виділяючи кольоровою крейдою влучні епітети.)

Учні роблять висновок, що використання епітетів допомогло їм краще описати предмети, явища, передати настрій, точніше, яскравіше висловити свою думку. Підкреслюється, що епітет — художнє означення, бо він допомагає поетично, образно, художньо зобразити предмет.

Зрозуміло, що у роботі над засвоєнням матеріалу важливо домогтися того, щоб учні відрізняли художнє означення (епітет) від простого означення. Для цього доцільно зіставити такі приклади. В одній колонці виписати слова з епітетами, а в другій — слова з простими означеннями. До прикладу:

Золоті слова.	Золотий годинник.
Сталева воля.	Сталевий дріт.
Гірка неволя.	Гірка редька.
Хмарне обличчя.	Хмарне небо.
Гарячі почуття.	Гаряча страва.

Учні порівнюють відповідні слова першої і другої колонки й переконуються, що в першій колонці прикметники допомагають описати предмет поетично яскраво, а в другій — вказують лише на метал, з якого зроблено предмет або на звичайну його властивість.

Для того, щоб учні не формально засвоїли поняття про епітет, а набули навичок користуватися цим, найпростішим тропом, ми пропонуємо виконати кілька творчих завдань та вправ:

1. Виписати епітети з казки «Названий батько» (уривок від слів «Згодились вони та й пішли» до «Коли б мені цю дівчину») або прислів'їв і загадок, які є в підручнику.

2. Визначити епітети в реченнях: «На дворі ревля сердита буря», «Надходить осінь соковита» (М. Рильський), «Зимонько-снігуронько, наша білогуронько, не верти хвостом, а труси тихесенько, рівнесенько, гладесенько срібненьким сніжком» (Л. Глібов).

3. Придумати такі речення, щоб прикметники і прислівники були епітетами.

4. Відшукайте епітети в таких уривках з оповідання «Ялинка» М. Коцюбинського:

а) «В саду лежав глибокий сніг» до слів «Яким підійшов ближче»;

б) «Повівав холодний вітерець» до слів «Василько в'їхав у ліс».

4. Написати оповідання під назвою «На річці влітку» і ввести в нього епітети: гарячий, сонячний (день); ясне, безхмарне (небо); тиха (вода); рівні (береги); зелений (луг); легкий (човен); радісна (дітвора); веселий (сміх) та ін.

5. Виписати з уривка «Ранок у лісі» М. Коцюбинського епітети і пояснити роль кожного з них, тобто наскільки вони допомагають письменнику яскраво, точно зобразити в художньому творі: події, природу, настрій, зовнішній вигляд (передранішня тиша, синє небо, блідне сяйво, чорний ліс, голосне щебетання, зачарована сарна, кривава смуга, ясне проміння, синя трава, золоте світло тощо).

6. До поданих слів добрати епітети, які б найповніше їх характеризували: *осінь, день, дерева, листя, квіти, вітер, небо, зорі, туман.*

Зразок:

Дощ — дзвінкий, рясний, дрібний, веселковий, сторукий, лоскитливий, невпинний, лагідний, набридливий, сірий, гучний, завзятий, золотий.

Підсумковою роботою по вивченню епітетів можна вважати твір-опис за фотографією П. Х. Лук'яненка «Засніжені ялинки», де учні можуть використати набуті знання.

Збагачення мови учнів порівняннями

Перше поняття про *порівняння* найкраще дати, використавши для цього наочне зображення тих предметів, які порівнюються. На дошці вивішуємо плакат, на якому написано:

- «У дівчинки очі сині, як волошки», а нижче два малюнки: на одному дівчинка з синіми очима, на другому — букет синіх волошок.
- «У хлопчика щоки, наче рожеві яблучка» — і два малюнки: рожевощокий хлопчик і червонобокі яблука.

Наочність викликає в уяві учнів певні образи, допомагає активно, свідомо сприйняти навчальний матеріал і сформулювати визначення порівняння. Спостереження учнів учитель доповнює поясненнями: таким чином, для того, щоб яскравіше змалювати людей, предмети, явища і викликати до них певні почуття, виявити своє ставлення до них, письменники часто порівнюють їх з іншими предметами або явищами. При цьому порівнювати можна лише ті предмети, які чимось між собою схожі.

До прикладу, в оповідання М. Коцюбинського «Ялинка» є такі слова: «Під деревами, на білому, як цукор, снігу, сіткою лягла тінь». Тут чистий білий сніг нагадує відбілений цукор. Письменник порівнює ці два предмети на основі їх схожості за кольорами. Отже, порівняння — це зіставлення двох предметів чи явищ за їх схожими ознаками.

Звертаємо увагу учнів на те, що порівняння здійснюється часто за допомогою слів: «мов», «немов», «неначе», «ніби», «як».

Творчі завдання та вправи:

1. Підкреслити порівняння в реченнях: веселий, як весняний жайворонок, як рибка в річці. Тривожні думи, мов темна хмара, не давали їй спокою.

2. Придумати речення, в яких порівнюються такі предмети: трава й оксамитовий килим, поле колгоспної пшениці й море, діти і зграя горобців, хата в садку і дівчина в зеленому віночку. (Ця вправа з елементами творчості, хоч і виконується учнями під керівництвом і за допомогою вчителя, завжди викликає інтерес своєю новизною і підводить школярів до початкової стилістичної ролі порівнянь в художньому творі.)

3. Закінчити порівняння:

- Веселий, як... .
- Ніжний, як
- Холодний, мов
- Запашний, мов
- Красива, наче

Ознайомлення з уособленнями

Спочатку збагачуємо досвід учнів прикладами *персоніфікації* в художніх текстах. У 5 класі, в процесі роботи над художніми текстами, виділяємо в них уособлення (не використовуючи самого терміна). До прикладу: «Чеше вітер коси білі, розплітає їх»; «А зима все випускає хуги з білих рук» (В. Сосюра «Зима»); «... блукає місяць в травах» (В. Сосюра «Люблю весну»); «Ліс ще дрімає в передранішній тиші, Зашепотіли збуджені листочки» (М. Коцюбинський «Ранок у лісі»).

На конкретних прикладах п'ятикласники поступово усвідомлюють, що олюднені явища природи чи предмети стають зрозумілішими, поетичнішими. Сам тому письменники, вдаючись до такого прийому, передають своє ставлення до зображуваного предмета.

1. Пропонуємо дітям підібрати малюнки або створити їх самостійно, де б предмети і явища природи набирали б рис персоніфікації.

2. Леся Українка «Вечерня година». Що ви «бачили», «чули», відчували під час читання поезії?

Бачили	Чули	Відчували
зайшло сонце зійшов місяць засвітилась зоря садочки біленькі хати настала ніч	спів тиша тихий вітер	тепло літньої ночі сум